

KÖNYVSZEMLE

MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 10.* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2022), 480 oldal.

A kötet Molnár Lehel doktori dolgozatának szerkesztett változata. Szűkebb szakirodalmi kontextusa a Magyar Unitárius Egyház fentebb már jelzett *Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai* című sorozat, amelynek ez a kötet a tizedik, legutóbb megjelent műve. Tágabb szakirodalmi kontextusából tárgyszerűen most csak a magyar nyelvű unitárius egyháztörténet-írásra hivatkozom, mert Molnár Lehel könyve elsősorban az (erdélyi) magyar művelődéstörténetnek ezt a területét gazdagítja. Ezzel együtt azt is meg kell említeni, hogy a tárgyalandó mű témája természetesen nemcsak az unitárius, hanem a református és a katolikus egyháztörténet-írás témaköreinek is részét képezi vagy képezheti, annál a jól ismert oknál fogva, hogy e három felekezet egymáshoz való viszonyának, viszonyhálózata történelmi alakulásának igen szoros köze volt egymáshoz. E folyamat hatalmas befolyásolt szakaszai hosszú ideig az unitárius egyház alárendeltségét idézték elő, amely – amint ezt a szakirodalom részben már feldolgozta – az akkori erdélyi, később pedig Habsburg-államvezetés egyház-

politikájának volt a következménye. A könyv, amit most olvasásra ajánlok, ezekről a részben feltárt kora újkori történetekről nyújt konkrétabb képet a korábbi és az újabb szakirodalom, a rendelkezésre álló Erdélyi Fejedelemség kori unitárius és nem unitárius egyházlátogatási jegyzőkönyvek és más dokumentumok bevonásával.

A kötet módszertani újdonsága, hogy alkalmazza a felekezettörténet-írásnak azt az újabb szemléletét, amely bevezette a *hosszú reformáció* és a *konfesszionalizálódás* fogalmait. E szemlélet lényege, hogy a reformációt s a nyomában kialakult ellenreformációt nem szűkíti a 16. század első két harmadára – második felére, és ezzel összefüggésben a felekezetek kialakulását sem tekintik akkor lezárt, hanem évszázadokon át tartó folyamatnak (i. m. 25–46.). Üdvözölhetjük ennek a szemléletnek a térhódítását, mert az a lényege, hogy a Türelmi rendelet (1781) utáni, 19. századi konszolidált viszonyoknak és állapotoknak a 16. századba való visszavetítése helyett a fokozatos alakulás-formálódás tényére irányítja a kutatók és érdeklődők figyelmét, s ezzel eloszlatni próbálja azt a tévhitet, hogy a protes-

táns felekezetek egymáshoz való viszonya, dogmatikai és egyházszervezeti rendszere már a 16. században a „mai” formát mutatta volna.

A kötet szemléleti újdonsága, hogy felhívja a figyelmet a püspöki vizitációs jegyzőkönyvek eddig csak alig felfedezett művelődéstörténeti forrásértékeire. Egyháztörténeti fontosságuk nyilvánvaló, mert ezek az egyházközségenként felvett jegyzőkönyvek számos olyan konkrét adatot tartalmaznak, amelyek árnyalják az eddig kialakított ismereteket, illetve sok esetben pontosítják vagy korrigálják az általánosító-sematizáló történeti írások hibáit. Nem hiába hangsúlyozzák az egyháztörténészek, hogy valamely felekezettörténet összefoglaló, részletekbe menő kidolgozásának az egyházközségi monográfiák szakszerű megírása az előfeltétele.

A vizitációs jegyzőkönyveknek eme belső, egyháztörténeti fontossága mellett számos más területen is potenciális forrásértékük van. Meríthet belőlük az iskolatörténet, hiszen a kora újkortól a 19. század végéig iskoláinkat az egyes egyházközségek és/vagy patronusaik tartották fenn, s csak ezt követően kerültek az illető település, később az állam patronátusa alá. Meríthet belőlük a nyelvtörténet, s ezen belül a történeti szociolingvisztika és dialektológia, amely a nyelvjárások mai és egykori jellemzőinek az összevetéséhez kaphat forrásanyagot. Ugyanez a helyzet a történeti névtan

földrajzi neveket kutató ágával, amely a vizitációs jegyzőkönyvekben több évszázada lejegyzett dűlőneveket hasznosíthatja munkájában, ami egyben a településtörténetek rekonstruálásához is adalékot szolgáltathat, ideértve a néprajzi érdekeltségű helyi szokások vagy a népességtörténethez fontos demográfiai adatok rögzítését is. A felsoroltaknál jóval elvontabb területet jelent az évszázadokon átívelő mentalitástörténetnek, s ezen belül a népi vallásosságnak és erkölcsnek a vizsgálata a püspöki vizitációs jegyzőkönyvek tanulmányozása révén, mivel ezek sok esetben egyházi fegyelmezést és bíraskodást is tartalmaznak. A példákat ez esetben is folytatni lehetne, de a szóban forgó dokumentumok lappangó forrásértékének igazolásához ennyi is elegendő (tételelesen lásd i. m. 15–24.; de végeredményben a kötet egésze, főként az Almási Gergely Mihály vizitációi során készült jegyzőkönyvnek a *Függelék*ben olvasható szövege – i. m. 275–439. – ezt példázza, igazolja; lásd még i. m. 151–152., 155–157., 161. stb.).

E módszertani és szemléleti újdonság érintése után tekintsük át Molnár Lehel könyvének szerkezeti felépítését. A címben jelzett téma bevezetéseként a történeti hűségnek és a szakmai előzményeknek megfelelően a szerző rövid kutatástörténeti összefoglalóval indítja tanulmányát. Két dologra mutat rá: egyrészt sommásan ismereti a nyugat-európai középkori és kora

újkori vizitációs protokollumoknak már a 19. században megkezdett s a 20. században kiteljesedett feldolgozását, másrészt észrevételezi, hogy a hasonló jellegű magyarországi és erdélyi források nem kapták meg a kellő figyelmet. Ezt követően tekinti át rendre, hogy a katolikus, majd a protestáns egyháztörténet-írásban nálunkfelé melyek voltak az első lépések a generális és parciális vizitációk dokumentumainak közzétételében.

Az erdélyi unitárius egyházlátogatói jegyzőkönyvek feltárásának ismertetését Kelemen Lajos ilyen jellegű, huszadik század eleji tevékenységével kezdi, majd az első világháborút követő államhatár-módosítás, valamint a második világháborút követő ateista és nacionalista állampolitika okozta hosszú megszakítás után ezt a munkát szűkebb körben, a század végén folytató Simén Domokos, Molnár István, Adorjáni Rudolf, Sándor Attila nevét és néhány írását említi meg. E viszonylag szerény teljesítmény számbavétele végén felsorolja és levéltári ismertetését adja, s ezzel mintegy a kutatók figyelmébe ajánlja a kolozsvári unitárius levéltárban levő, egykor Benczédi Gergely által rendszerezett legrégebbi jegyzőkönyveket (i. m. 21–24.).

Ezt a kutatástörténeti bevezetőt egy olyan, szintén bevezető célzatú és értékű fejezet (i. m. 25–46.) követi, amelynek lényegéről és fontosságáról fentebb már szó esett. Címe: *Vizitáció a konfesszionalizmus korában és a hosz-*

szú reformáció idején. Megközelítésmódja – érthetően és értékelhetően – ezúttal is nyitott: a tridenti zsinat vizitációs előírásainak bemutatásával kezdi, a lutheri–melanchtoni és a kálvini (genfi) egyházak vizitációs formáival folytatja, majd a magyarországi protestáns egyházak vizitációs elveinek-gyakorlatának vázolásával zárja.

A kötet következő hat fejezete képezi Molnár Lehel doktori dolgozatának a központi részét, amelynek első főcíme ugyan az erdélyi protestáns felekezetek intézményesülésének bemutatását ígéri, de – indokoltan – erre a tágabb témakörre a szerző csak annyi teret szán, hogy erdélyi egyháztörténeti kontextusba helyezhesse az unitárius felekezetet, s ezt követően dolgozata tulajdonképpen tárgyának a kidolgozásába fogjon. Ez a hat fejezetből álló tömb rendre az erdélyi unitárius egyház intézményesülését, vizitációs gyakorlatának indulását, vizitációs szabályzatának kialakulási szakaszait és dokumentumait, a szombatos mozgalom jelentkezését és intoleráns, agresszív fogadtatását, a háromszéki unitárius egyházközségeknek a református püspök jogkörébe való fejedelmi átutalását, a dési komplánáció tényét és következményeit tárgyalja (i. m. 47–135.).

E gazdag és lelkiismeretes feldolgozott anyagnak itt mindössze két aspektusára térhetünk ki.

Az a kérdés, hogy a 16–17. század fordulóján és a 17. század első felében

a valóságban milyen volt a háromszéki unitárius egyházközségek helyzete, s ezen belül főként az, hogy Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében, Kesserői Dajka János és Geleji Katona István püspöksége alatt hány unitárius egyházközség vált reformátussá, Molnár Lehel könyvének egyik központi kérdése. E probléma tárgyalása rendjén a szerző korabeli és későbbi dokumentumok alapján megállapítja, hogy a 62–70 háromszéki unitárius gyülekezet toposza Szentábrahámi Lombárd Mihály püspökségétől (1737–1758) lett az unitárius egyháztörténet-írás elfogadott adata (i. m. 98.). Ezt ő túlzónak, irreálisnak tartja. Megállapítja, hogy erre a kérdésre az ügy tisztázására hivatott, 1630-ban tartott tanúkihallgatás alapján „továbbra sem tudunk egyértelmű választ adni” (i. m. 99.). További lehetséges szempontok alapján azt feltételezi, hogy Háromszéken „csak 14 gyülekezetről lehet azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja”, amihez hozzávehető még egy egyházközség (i. m. 100.). Ehhez a fejtegetéshez, főként az itt idézett néhány oldal információkban nagyon gazdag és terjedelmes szöveggörnyezete alapján azt szeretném hozzáfűzni, hogy ezt az adatot sem lehet véglegesnek tekinteni. Itt talán az a központi s egyben a legnehezebben megválaszolható kérdés, hogy a major pars elvének alkalmazása nyomán valamely település egésze átállott-e a többség vallására, vagy a kisebb közösség ugyan elveszí-

tette templomát, de megtarthatta a vallását, és amikor tehette, új templomot épített magának (amint ez például Székelymuzsnában történt az 1640-es években).

Pokoly József 1905-ben azt írta az erdélyi református egyház történetét bemutató monumentális munkájában, hogy 1613-ban Toroczkai Máté, az akkori unitárius püspök fejedelmi mandátumot kapott az erdélyi unitárius egyházközségek meglátogatására. Molnár Lehel dokumentumok alapján korrigálja ez azt állítást. Rámutat, hogy a szerző Toroczkai Máté püspöki kinevezését tekintette vizitatóriának. Megemlíti, hogy Jakab Elek 1892-ben, tehát jóval Pokoly József egyháztörténete előtt közzétette az 1642-ben Beke Dániel unitárius püspök számára kiállított fejedelmi megbízást, amiben a vizitáció szükségességének indoklása és céljának a megállapítása után a fejedelem e jogkör korlátozottságát is leszögezi, kijelentvén, hogy Beke püspök meglátogathatja híveit, „kivéven a Sepsi, Kézdi és Orbai székely székeket, ahol eddig is az unitárius eklézsiáknak meglátogatása és megvizsgálása bizonyos korábbi egyezés következtében az orthodox vallású püspök kötelessége volt és most is azé” (i. m. 127.).

Tartalma alapján a főszövegtömbhöz sorolható a kötet VIII. fejezete is (i. m. 137–157.), amely az Erdélyi Fejedelemség megszűnése utáni korszak első periódusának vizitációs lehetőségeit és protokollumát mutatja be

(és teszi közzé a már említett *Függelékben*). Azt, hogy a szerző e történelmi periódusnak a püspöki vizitációs jegyzőkönyvanyagát mégis külön fejezetben tárgyalja, két dolog indokolja: az egyik az, hogy az 1680-as évek végétől Erdély a viszonylagos önállóságból a katolikus Habsburg Birodalom alárendelt tartománya lesz. Az új helyzetet törvényesítő Lipóti Diploma mindhárom protestáns egyházat majdnem azonos szintre fokozza le; a másik az, hogy az unitáriusok próbálkozásait, amelyek a háromszéki gyülekezeteik saját püspökük joghatóságába való visszakerülését célozták, az Erdélyi Fő-kormánysház szintjén Bánffy György gubernátor oldotta meg 1692. november 26-án kiállított (latin nyelvű) megbízólevelével, amelynek birtokában az egy hónappal korábban megválasztott unitárius püspök, Almási Gergely Mihály megkezdhetette generális vizitációját. Az oklevélben a Fő-kormánysház elnöke (magyarrá fordítva) egyebek közt ezeket írja: „...jónak láttuk tisztelendő Almási Mihályt, az erdélyi unitárius eklézsiák püspökét közéték küldeni azon célból, hogy az ő felügyeletére bízott eklézsiákat meglátogassa, azok papjait tudományuk, életük és erkölcsük felől megvizsgálja, és [...] tudja meg, mik voltak az egyház régen adományozott javai, mik a papok és mesterek járandóságai, és amiket bármi módon elvettek, követelje vissza, úgyhogy az egyház szabadságát sem katonai hatóságok, sem semmi másféle

állású emberek ne zavarják, és amiket nevezett unitárius vallás kegyes és hitbuzgó férfiai, pártfogói és ősei hagyományoztak, azokat régi, törvényes használatuknak visszaadják” (i. m. 149.). E vizitátória birtokában Almási Gergely Mihály néhány nappal később megkezdte püspöki látogatását. Az Aranyosszéki, majd az Alsó-Fehéri Egyházkör gyülekezeteinek vizitációja után 1693. február elsején érkezett a Háromszéki Egyházkörbe, s ezzel a több mint hetven évvel korábban megszakított jogkör betöltése ténylegesen is visszakerült az unitárius egyházba.

A kötet főszerzőjét – a szerző szerény megfogalmazása szerint – két esettanulmány követi. Az elsőnek (i. m. 159–219.) a címe csak unitárius demográfiai adatok közlését ígéri. Ehelyett egy ennél jóval tágabb és tagoltabb, rendszerezett népesedési adatsűrítményt ad az olvasó kezébe. A fejezet bevezető szövegében forráskritikai módszerrel tekinti át és hasonlítja össze a korábbi kutatások eredményeit, majd egy összesítő táblázatot közöl. Ebben egymás mellé állítja az 1692–1725 között készült unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyv adatait a 18. század közepéről fennmaradt összeírásokkal (ez utóbbiak közül a legfontosabb az Agh István püspök korában, 1766-ban elkészített összesítés); az unitárius források mellett közli az 1763-as római katolikus, az 1766-os református és görögkeleti, valamint az 1767-es görögkatolikus összeírások

adatait is. Így egyrészt képet kaphatunk az unitárius gyülekezetek létszámának változásairól az 1692 és 1766 közötti időszakból, másrészt arról, hogy az 1760-as években azoknak a településeknek, ahol unitáriusok is éltek, milyen volt a vallásfelekezeti és etnikai összetétele. A táblázat az anyaegyház-községekhez tartozó filiák lélekszámát is megadja, és végül összegzi az egyes települések korabeli népességi adatait (i. m. 161–187.). Ezt a minuciózus figyelmet és munkát igénylő demográfiai koncentrátumot követően Molnár Lehel az unitárius egyházkörök szerint veszi számba az egyes települések felekezeti és etnikai összetételét, az unitáriusok százalékos számarányát a települések magyar és összlakosságán belül, valamint az 1692 és 1766 közötti unitárius népesedési változásokat (i. m. 188–219.). Az elmondottak alapján ez a fejezet a főszöveg tágitott perspektívájú demográfiai-statisztikai összefoglalásaként értékelhető.

Ezt a kvantitatív módszerrel készült, egzaktásra törekvő, és e jellemzőiből is következően az olvasó figyelmét próbára tevő, elismerését is kiváltó fejezetet egy magatartásbeli, erkölcsi problémát központba helyező szöveg-egység követi, amelyre azért illik a szerző által használt *esettanulmány* megnevezés, mert a tordai unitárius iskolában 1719 májusában történt egyetlen fegyelmi ügyet mutat be (i. m. 221–232.). Maga a helyzet a korabeli Erdély egyházpolitikai, társadalmi, gazdasági

és egyéb körülményei, ezeken belül a tordai iskola diáksága és vezetősége, az iskolát fenntartó helyi gyülekezet, az iskolával fölérendelt kapcsolatban álló kolozsvári unitárius főtanoda, valamint az ezeket felügyelő, Kolozsváron székelő unitárius püspökség közti viszonyhálózatban képzendő el. E téma megközelítésében – az én olvasatomban – a szerzőt a szellemes, de nem közönséges diákcsinnyek iránti (mérsékelt) empátia mellett a társadalmi, intézményi, emberközi létezéshez szükséges normák tisztességes, jó értelemben vett betartásának elve jellemzi.

A kötetet a szerző rövid összefoglalással, bő és impozáns forrás- és irodalomjegyzékkel, alapos, tagolt angol nyelvű kivonattal zárja, majd a *Függelékben* a már említett, Almási Gergely Mihály és Várfalvi Pálfi Zsigmond püspöksége idején készült vizitációs jegyzőkönyveket teszi a kutatók és érdeklődők közkincsévé – mondom –, ugyanis e szövegek közzététele megkíméli az olvasót a több száz éves, sokféle kultúr-történeti értéket megőrkítő kéziratok egyáltalán nem könnyű olvasásától, és lehetővé teszi a szerző megközelítései- nek továbbgondolását.

Végezetül a következőket szeretném elmondani: mivel a fentiekben többször is tettem közvetlen vagy közvetett értékelő megjegyzéseket, most csak néhány általánosabb megállapításra szorítkozhatom. A szerző az unitárius egyháztörténelem kimondottan nehéz korszakának első felét mutatja

be, főként a korabeli egyházigazgatási dokumentumok, református és unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek, tanúkihallgatások alapján. Megközelítésmódját a megfontoltság, mértéktartás, kiegyensúlyozottság jellemzi. Dokumentált, hiteles leírásra és egyben

felekezeti elfogulatlanságra törekszik. Értékei alapján nyugodt lélekkel állíthatom, hogy Molnár Lehel egy kitűnő könyvvel gazdagította a magyar nyelvű unitárius egyháztörténeti szakirodalmat.

Máthé Dénes